

ALAMSAKSA LAENSÕNADEST NENDE TULEKUAJAS*

JÜRI VIKBERG

Ammused alamsaksa laensõnad eesti keeles tunnistavad keskaegse Euroopa elukorralduse tulekut eestlaste maale XIII–XVII sajandil. Laenu-de seas on rohkesti ühiskonna ja majanduse, usu-, haridus- ja linnaelu uuendustega seotud sõnavara ning eesti keelde lisandunud uute tarbeeseme-te, elukutsete, tööriistade, toiduainete, taimede, koduloomade jm nimetusi.

Eesti keele sõnavara koostise, sh oma- ja laensõnade vahekorra uurimi-sega on tegeldud juba pikemat aega. Varaseid tähelepanekuid (nt Göseken 1660¹), et eesti sõnavarast on suur hulk saksa päritolu, on korratud hiljemgi (nt Helle 1732²; Hupel 1818³; Ahrens 1853⁴). XX sajandil ilmusid juba oma-ette käsitlused saksa laensõnade kohta üldisemalt, aga ka alamsaksa laenude eristamiseks teiste seas (Schlüter 1910; Ariste 1940, 1963; Liin 1964, 1968a, 1968b; Otsmaa 1964; Haak 1976; Hinderling 1981; Raag 1987). Omaaegseid alamsaksa⁵ laensõnu on lisandunud eesti keelde sedavõrd rohkesti, et senis-tes käsitlustes on neid harilikult esitatud teemade või mõistealade kaupa. Piskus valikus esindaksid näiteks *altar*⁶ (< kask *altar*), *koor* 'rõdu' (< *kôr*), *orel* (< *orgel*) ja *piht(ima)* (< *bichte, bichten*) kirikusõnavara, ehitistega seos-es on laenatud *kamber* (< *kammer, kammer*), *kelder* (< *keller, kelder*), *köök* (< *kôke*), *küün* (< *schûne*), *pööning* (< *böninge*) ja *ruum* (< *rûm*), nagu ka *korsten* (< *schor-stên*), *müür* (< *müre*), *torn* '(vangi)torn' (< *torne*) või *trepp* (< *treppe*). Uuendusi eluruumides väljendasid *kapp* (< *schap*), *lamp* (< *lampe*), *peegel* (< *spêgel*), *pink* (< *benk*), *riiul* (< *riôle*) ja *tool* (< *stól*), majapidamises aga *kruuk* ja *kruus* (< *krûke, krûs*), *käärid* (< *schêre*), *nöör* (< *snôre*), *pann* (< *panne*), *pott* (< *pot*) ja *seep* (< *sêpe*). Avalikku elu- ja õiguskorda iseloomustasid näiteks *kaak* 'häbipost' (< *kâk*), *kelm* (< *schelm*), *röövel* (< *rôver*), *valsk* (< *valsch*) ja *vang* (< *vangene*), elukutsete sõnavarasse lisandusid *arst* (< *arste*), *kokk* (< *kok*), *köösner* (< *körsner, kôsner*), *mölder* (< *möller, mölner*) ja *seemisker* (< *sêmesch-gêrer*), töövahendite nimistusse *haamer* (< *hâmer*), *höövel* (< *hövel*), *peitel* (< *beitel*), *saag* (< *sâge*) ja *viil* (< *vîle*). Anumate ja mõõtudena tulid kasutusele *aam* (< *âme*), *lähker* (< *lecker, lecher*), *pütt* (< *bütte*), *toop* (< *stôp*) ja *vaat* (< *vât*), toidutegemist rikastasid *ingver* (< *ingever, engever*), *kook* (< *kôke*), *moos* (< *môs*), *pärm* (< *berme*), *sinep* (< *sennep*), *vorst* (< *worst*) jne. Enamik esitatud laenunäiteid tohiks olla üldtuntud.

* Artikli seisukohti on tutvustatud Johannes Aaviku Seltsis peetud ettekandes (27. V 2014).

¹ Ladinakeelse teksti (Göseken 1660: 56) eesti tõlget vt Göseken 2010: 281.

² Vt Helle 1732: 321.

³ Lühendite ja märkide nimistus on ristike (+) antud saksa laensõnade tähisena (Hupel 1818: 14).

⁴ Saksakeelse teksti (Ahrens 1853: 148) eesti tõlget vt Ahrens 2003: 236.

⁵ Et alamsaksa laensõnade tulekuajaks eesti keelde on laias laastus XIII–XVII sajand, siis pärinevad need üldjuhul keskalamaksa perioodist (1150–1600).

⁶ Alamsaksa leksikonidest on vastete leidmiseks kasutatud allikaid Schiller-Lübben I–VI ja MND HW I–II.

Siinses kirjutises on põhitähelepanu pööratud alamsaksa laenude tulekule ning üritatud nende tulekuaga konkreetsemalt määratleda. Vaadeldav keeleaines pärineb allakirjutanu koostatud alamsaksa laenude andmebaasist,⁷ kus laensõna etümoloogia ning tähendusvastete kõrval on arvesse võetud ka nende (esma)esinemus eesti vanas kirjakeeles, olulisemates leksikonides, levikuandmed eesti murretes, naaber- ja sugulaskeeltes. Kõrvale on jäetud ilmsed arhaismid, st a) omaaegsed ohtrad alamsaksa sõnad *resp.* juhulaenud, nt *holster* 'püstolitupp' (< kask *holster*), *hüchler* 'silma kirjateener' (< *hüchler*), *köstlik* 'hinnaline' (< *köstlik*), *pikk* 'köblas' (< *bicke*), *teenstlik* 'teenistusvalmis' (< *dênstlik*), *wahl* 'valu, piin' (< *Quaal*), mille kasutusaeg piirduski XVI–XVII sajandiga, või b) mõnda aega küll kirjakeeles laensõnadena käibinud *junkru* 'neitsi' (< *junc-vrûwe*), *kohvet* 'sõrgkang' (< *ko-vôt*), *kündima* 'soovima' (< *günnen*), *rääkendama* 'rehkendama, arvestama' (< *rêkenen*) jts, mis pole aga levinud rahvakeelde ning on (heal juhul) viimati registreeritud Wiedemanni sõnaraamatus (1869).

Laensõnade tulekuajast. Alamsaksa laensõnu on hakatud eesti keelde vastu võtma hiljemalt XIII sajandil ning märgatavamaks muutusid nad seoses eesti kirjakeele loomisega XVI sajandil. Vana kirjakeele uurija Helgi Liini hinnangul esines eesti XVI–XVII sajandi kirjakeeles juba ligikaudu 900 alamsaksa laensõna (Liin 1964: 66), samas on aga laenude relatiivsele vanusele vähe tähelepanu pööratud (Liin 1968a: 1). Kui tunda huvi alamsaksa laensõnade ilmumise aja kohta lähemalt, võib täpsustavate aastaarvude lisamine osutada sageli kas keeruliseks, tinglikuks või koguni võimatuks. Vaadeldagu võimalikke dateerimisvõimalusi sammhaaval.

1. Vana kirjakeel. Ühe kindla ajalise orientiiri pakuvad eesti kirjakeele vanimad trükised. Paljude laensõnade puhul võime konstateerida, et nad esinevad eesti keeles hiljemalt XVI või XVII sajandil, kui nad leiduvad tollastes publikatsioonides, nt Wanradti-Koelli katekismuses (1535), Joachim Rossihniuse kirikukäsiraamatus (1632), Heinrich Stahli (1637), Johannes Gutsclaffi (1648) või Heinrich Gösekeni grammatikas (1660). Tollest ajast on suur osa alamsaksa laensõnu oma teadaoleva esmaesinemuse kirja saanudki, olgu nt 1535. aastast *altar*⁸ (*Altar*), *ingel* (*Engel*) ja *sakrament* (*Sacrament*), 1632. aastast *kaamel* (*Kamêl*), *pung* 'rahakott' (*pung*), *pütt* (*pütti*), *seep* (*sehp*) ja *teener* (*tener*), 1637. aastast *kants* (*Kantz*), *kihvt* (*gift*), *kipper* (*Kipper*), *kook* (*Kohck*) ja *krae* (*kraj*), 1648. aastast *kaaluma* (*kâlma*), *kriit* (*Krite*), *mold* (*Moldi*), *müts* (*Mützi*) ja *sinep* (*Sinnip*), 1660. aastast *aam* (*Haam*), *elevant* (*Elewant*), *ingver* (*ingever*), *kruvi* (*kruw*), *köösner* (*Körsner*) jpt. Täpsuse mõttes olgu mainitud, et Johannes Gutsclaff ja Joachim Rossihnius esindavad omaaegset Tartu kirjakeelt, teised tollast Tallinna kirjakeelt, kuigi tagasivaates paistavad need sõnad kõik meie ühise kirjakeele osistena.

2. Vana käsikirjakeel. Tõenäoliselt on enamik varaseid laensõnu jõudnud eesti keelde suuliste laenudena, kus need on käibinud-levinud kõnekeeles ja suur osa jäänudki keelde püsima. Et eesti kirjakeel on suhteliselt noor, siis saab selle abil fikseerida küll laensõnade esinemuse trükisõnas, mitte aga esmaesinemust keeles, sest alamsaksa laensõnu hakkas eesti keelde ilmuma

⁷ Andmebaas „Alamsaksa laenud“ paikneb Eesti Keele Instituudi EELex-i töökeskkonnas.

⁸ Ladina päritolu sõnad on võetud arvesse, kui nad on tulnud eesti keelde alamsaksa keele vahendusel, nt *altar* (< kask *altar* < lad *altare*).

juba sajandeid varem. Suurem osa minevikus üleskirjutatud keeleainest ei näinud aga kaasajal, ühel või teisel põhjusel, üldse trükimusta (liiatigi enne trükipressi leiutamist). Õnneks on tekstoloogid-leksikograafid teinud järjest enam kättesaadavaks arhiivihoidlates varjul püsinud kirjasõna, oma avaldamistundi oodanud käsikirju. Nii on omaaegsete trükiste kõrvale ilmunud materjalipublikatsioonid, nt valimikud XVI–XVII sajandi kirjakeele näidetest (VEKVM, EKVTS), Georg Mülleri jutlused (aastaist 1600–1606) või Johannes Gutsلاffi piiblitõlge (1647–1657). Heaks tavaks on saanud sellistele allikapublikatsioonidele sõnastike ja kommentaaride lisamine. Mülleri jutlustes on oma teadaoleva esmaesinemuse saanud niisugused sõnad nagu *amet* (*Am̃eti*), *hoov* (*How*), *kee* 'kett' (*Raudkedide siddes*), *kinkima* (*schcncknut*), *kroon* (*Kronith*), *kuub* (*kuwe kaas*), *ling* (*Lingko kaas*), *märkama* (*merckada*), *naaber* (*naber*), *pigi* (*Pickÿ*), *piibel* (*Põha Bibel*), *pruukima* 'kasutama' (*piddame brukima*), *tangid* (*Tangede kaas*), *truu* (*truw*), *vaht* 'valvur' (*Wacht*) jpt. Nende materjalide kasutaja peaks lihtsalt silmas pidama, et tegu pole mitte omaaegse trükisõnaga, vaid hoopis hiljem trükituna kättesaadavaks tehtud kirjasõnaga.

3. Arhiivisäilikud. Allikapublikatsioonidest hoolimata on suurem osa arhiivides leiduvat kirjavara üha publitseerimata. Niisiis tuleb laensõnade varase esinemuse dateerimiseks astuda järgmine samm ning otsida andmeid kas publitseerimata materjalidest arhiivides, st arhiivisäilikutest, või ajalooalastest uurimustest, milles on arhiiviandmeid juba kasutatud. Põnevam näikse kindlasti olevat esimene, kuid käepärasem ilmselt teine lähenemisevõimalus. Omaette rühma moodustavadki ajalooalased uurimused, mis on valminud käsikirjaliste arhiivimaterjalide põhjal ning sisaldavad ühtlasi eesti keele- ja nimenäiteid. Et nende keelenäidete hulka on võinud kergesti sattuda ka omaaegseid laensõnu, annab nende esinemus ajalise orientiiri, hiljemalt mis ajast alates on neid sõnu siinmail kasutatud.

Kuidas dateerimisvõimalusi järgida, annab märgata konkreetsete keelenäidete taustal.

1) Esinemuse järgi vanas kirjakeeles võib alamsaksa laenu dateerida hiljemalt XVI–XVII sajandisse ja tähistada konkreetse aastaarvuga, mil tollane trükis ilmus, näiteks **altar** (Koell 1535 *altari peel*), **hunt** (Stahl 1637 *Hunt*), **ingel** (Koell 1535 *Engel*), **jünger** (Rossihnius 1632 *ommille Iüngrille*), (vee-)**kruus** (Rossihnius 1632 *kuhs wessi krosi*), **kruus**(liiv) (Göseken 1660 *grues / Rües*), **leer** 'laager' (Rossihnius 1632 *ütte lehri*), **sakrament** (Koell 1535 *kax Sacramentyt*), **viiruk** (Rossihnius 1632 *kulda ninck wyroki*), **vokk** (Göseken 1660 *wock*), **vorst** (Stahl 1637 *worft*).

2) Kui kunagistele trükistele lisada hilisemate allikapublikatsioonide kaudu kättesaadavaks tehtud käsikirjalisi materjale, annab sõnanäidetega jätkata: **haamer** (Müller 1600–1606 *Ham̃ere kz* 'haamriga'), **kunst** (Awerbach 1589 *kunste* 'oskus, meisterlikkus'), **narr** (Müller 1600–1606 *hulluth Narrit*), **papp**⁹ (Henrik 1224–1227 *Laula! Laula! Pappi*), **pasun** (Boierus 1587–1595 *pasunie ka* 'pasunatega'), **plaaster** (Müller 1600–1606 *suhre Plastre*), **pott** (Müller 1600–1606 *Potte siddes* 'poti sees'), **ruum** (Müller 1600–1606 *paliu ruhmi*), **sikk** 'kits' (Müller 1600–1606 *eb kz mitte Sicko* 'ka sikku mitte'), **teenima** (Boierus 1587–1595 *temale tienut* [oli]), **viidikas** (Vestring 1720–1730

⁹ Sõna on kaua peetud vanavene laenuks (vvn *popŭ* 'vaimulik' annab lähtevormiks ka EES: 352). Viimasel ajal on kaldutud eelistama alamsaksa päritolu (< *pape* 'Pfaffe'), vt Tarvel 1998: 65; 2013: 140; Viitso 2006: 902.

Widikas) jne. Tähelepanu äratavad Georg Mülleri jutluste käsikirjad oma rikka sõnavara poolest, liiati kui neid võrrelda eelnenud sajandi nappide ja (vaimuliku sisu tõttu) ühekülgsete tekstidega. Usutavasti oli Mülleri aastaist 1600–1606 talletatud sõnakasutus iseloomulik ka XVI sajandi lõpukümnendite eesti keelele (Saareste 1930: 16).

3) Kui üritada eeltoodud sõnanäidete vanust kasvatada, tuleb appi võtta arhivaalide põhjal valminud uurimusi, mis hõlmavad ka eesti keele- ja nimeainest. Kesk- ja varauusaegse Tallinna linna elukorraldusest ning linlastest on koostatud sisukas monograafia „Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval” (Johansen, von zur Mühlen 1973). Seal on toodud näiteid omaaegsete linlaste päritolu, eluolu, töö ja teenistuse, aga ka nende nimede kohta. Olgugi eesti maarahva perekonnanimed suhteliselt hiline nähtus, võib keskaegsete linlaste seast leida lisa-, liig- või hüüdnimega eestlasi (Johansen, von zur Mühlen 1973: 474–492). Konkreetseid andmeid sisaldavad ka üksikkäsitlused, näiteks Kaja Altofi uurimus Tallinna vaeste koolipoiste institutsioonist (rajatud 1552), mille eesmärk oli vaeste, eeskätt eesti päritolu noorukite väljaõpetamine luterlikeks kiriku- ja kooliõpetajateks. Kõik nimed ja koolitusega seotud kulud (kost, riietus, koolitarbed jms) kanti Oleviste kiriku eestseisjate arveraamatusse „Der armen Schuljungen Buch” (1553–1555) (Altof 1987: 57–91). Et eestlaste lisanimeses esineb ka alamsaksa laensõnu, leiame arhivaalide näol orientiiri, mille abil neid laensõnu ajaliselt periodiseerida. Tallinna Linnaarhiivi säilikes leiduvate nimede põhjal saab välja noppida selliseid sõnaesinemusi nagu **haamer** (vrd Hamer, Hans – *ein undutsche* 1559), **hunt** (Hund, Hanß – *karman* 1625 Juni 1), **kink** (Kynke, Andres 1570), **kruus** ’anum; pinnas’ (Crus, Michell 1553), **nunn** (Nunnenzappe, Hinr. 1415), **palk** (Palke, Mats 1583), **papp** ’preester’ (Pappikele, Peter 1571), **plaaster** ’sillutis; plaaster’ (Plaster, Peter 1481), **pott** (Potte, Hans 1557), **sikk** (Sick, Hans 1570), **tall** (Talpoß, Hanß 1571), **tants** (Tansyalk, Hanß 1557), **viidikas** (Wytyka, Pagel 1557), **vokk** (Wocke, Hans 1570) või **vorst** (Worst, Jürgen 1557). Esitatud lisanimede loendid pole loomulikult ammendavad, vaid moodustavad üksnes väikese osa kõigist neist, mis Tallinna Linnaarhiivis talle (Johansen, von zur Mühlen 1973: 474). Võimalusele, et seni süstemaatiliselt läbi töötamata kohtumaterjalides või hansakaupmeestest järele jäänud kirjavaras võiks veelgi leiduda eesti sõnu ning lauseid, on viidanud Jüri Kivimäe (2009: 583–585).

Peale Tallinna on nimeandmeid tehtud kättesaadavaks mujaltki. Kui Lõuna-Eesti jõudis Liivi sõja käigus Poola võimkonda, oli uute valitsejate üks esmaseid huve maksualuste isikute loendi koostmine. Säilinud on näiteks Tartu presidentkonna (st hilisema Tartu- ja Võrumaa) maksunimekiri, mis kajastab tollaseid täiskasvanud meesterahvaste ristinimesid, aga nii mõnelgi juhul ka nende lisanimesid¹⁰ (Eisen 1924: 6–9). Ristinimega kaasnevad lisanimed on saadud sageli isanimest (ka poolastatuna või *ov*-lõpuga), samuti koha-, ameti-, hüüd- või söimunimest. Neiski nimedes võib täheldada alamsaksa laensõnade esinemust. Nii on Tartu- ja Võrumaalt registreeritud 1582. aastal *Piotr Hund* (Hunt), *Kolie* (Kooli) *Mik*, *Hans Kranc* (Krants), *Peter Poli* (Pool), *Sondyhans* (?Sandi Hans), *Hans Szyk* (Sikk), *Hans Vamus* (Vammus), *Vilkop* (Villkopp) *Pep*, *Andrys Vorszth* (Vorst). Et *villkopp* pärineb tõenäoliselt baltisaksa keelest

¹⁰ Matthias Johann Eisenil *sugunimi* (saadud isa-, koha-, ameti- või hüüdnimest) lisanime tähenduses.

(< *fillen pro kasks vüllen*), lähivad alamsaksa sõnalaenudena arvesse **hunt**, **kool**, **krants** 'pärg', **pool** 'kangapool, kääv', **?sant**, **sikk**, **vammus** ja **vorst**.

Tänu arhiivimaterjalidele on seega võimalik seniseid kirjakeeleleide dateerida nii täpsemini kui ka varasemaks. Järgnevas tabelis on kõrvutatud alamsaksa laenude teadaolevaid esmaesinemusi omaaegsetes trükistes, kirja-panekutes ja arhivaalidest leitud eestlaste nimedes. Varaseimad teadaolevad aastaarvud on esitatud poolpaksus kirjas.

Tabel 1.

Alamsaksa laensõnade teadaolevaid esmaesinemusi

Tartu-Võrumaa nimed ¹¹	Tallinna nimed ¹²	Trükised ja käsikirjad
	1571 Pappikele, Peter	Henrik 1224–1227 <i>Pappi</i> Müller 1600–1606 <i>Pappide kette</i>
	1408 Tappe ¹³ 'prunt, ühenduspulk'	Göseken 1660 <i>tapp</i>
	1415 Nunnenzappe, Hinr. 'nunna ?saba'	Gutslaff 1648 <i>Nunne</i>
	1454–1458 Karsche, Michel ('karske')	Göseken 1660 <i>karsck</i>
	1463 Tornekysseke, Hinrik 'torni ?kiskuja'	Müller 1600–1606 <i>se Torni siddes</i>
	1481 Plaster, Peter ('plaaster')	Müller 1600–1606 <i>ÿche suhre</i> <i>Plastre</i>
	1481 Tust ¹⁴ , Jacob 'tust, jahutolm'	Helle 1732 <i>tust</i>
	1489 Leuken, Hans ('lõoke')	Göseken 1660 <i>löwwerkenne</i>
	1514 Monkepete, Madelene 'munga ?petja'	Müller 1600–1606 <i>nente Mukade</i>
	1561 Molder, Jacob ('mölder')	Kullamaa 1524–1532 <i>moysa moller</i> <i>Kucki moller</i> Gutslaff 1648 <i>Möller</i>
	1532 Sittetal, Lauri ('sitatall') 1571 Talpoß, Hanß ('tallipoiss')	Müller 1600–1606 <i>sen Talli siddes</i>
	1538 Korue, Mattis ('korv')	Rosshinius 1632 <i>ütte korwi sissen</i>
	1553 Crus, Michell ('kruus')	Rosshinius 1632 <i>kuhs wessi krosi</i> Göseken 1660 <i>grues / Rües</i>
	1553 Slachter, Tonnis ('lihunik')	Göseken 1660 <i>Lachter, -i</i>
	1553 Mündrick, Hans (Johannes) 'mündrik'	Müller 1600–1606 <i>Mündriko Patit</i>
	1557 Modykas, Safferyn 'moodikas'	Gutslaff 1648 <i>mohdolle</i>

¹¹ Vt Eisen 1924: 7–8.

¹² Vt Johansen, von zur Mühlen 1973: 481–490; Altof 1987: 66–80.

¹³ Johansen ja von zur Mühlen on siin eelistanud tähendust 'Totschläger, Schlachter' (= tapja).

¹⁴ Johansen ja von zur Mühlen (1973: 485) on siin eelistanud tähendust 'träge' (= aeglane, loid), vrd *tust*, *tusti* 'langsam, träge; Staubmehl' (Wiedemann 1869: 1356).

	1557 Pynonyck, Andreß ”?piinaja”	Rossihnius 1632 <i>pinatut sahma</i>
	1557 Potte, Hans (’pott’)	Müller 1600–1606 <i>veche Potte siddes</i>
	1557 Prylickeleib (’priilik leib’)	Müller 1600–1606 <i>frjy echk vabba</i>
1582 ?Sondyhans	1557 Santh, Mert (’sant’) 1557 Kabberisant, Mats	Müller 1600–1606 <i>nedt Santit</i>
	1557 Tansyalk, Hanß (’tantsujalg’) 1570 Kuckedanß, Jurry (’kuketants’)	Müller 1600–1606 <i>tantzma</i> Göseken 1660 <i>tantz</i>
	1557 Wyttyka ¹⁵ , Pagel ’viidik(as)’	Vestring 1720–1730 <i>Widikas</i>
1582 Andrys Vorszth	1557 Worst, Jürgen (’vorst’)	Stahl 1637 <i>worft</i>
	1559 Hamer, Hans (’haamer’)	Müller 1600–1606 <i>Hamere kz</i>
	1567 Trull, Jurgen (’rull’)	Wiedemann 1869 <i>rull</i>
	1570 Kyncke, Andres (’kink’)	Wiedemann 1869 <i>kink</i>
1582 Hans Szik	1570 Sick, Hans (’sikk’)	Müller 1600–1606 <i>Sicko</i>
	1570 Drom, Tomes (’trumm’)	Gutslaff 1648 <i>Rumm /e</i>
	1570 Wocke, Hans (’vokk’)	Göseken 1660 <i>wock</i>
1582 Kolie Mikk (’kool’)		Müller 1600–1606 <i>Schoel, Scholi</i>
1582 Hans Kranc (’krants’)		Rossihnius 1632 <i>ütte krantzi</i>
1582 Peter Poli (’pool’)		Müller 1600–1606 <i>Kangri pool</i>
1582 Hans Vamus (’vammus’)		Rossihnius 1632 <i>wammusse kahn</i>
1582 Piotr Hund (’hunt’)	1625 Hund, Hanß	Stahl 1637 <i>Hunt</i>
	1583 Palke ¹⁶ , Mats (’palk, hirs’)	Rossihnius 1632 <i>sedda Balcki</i>

Kui nüüd võrrelda laensõnade esinemust kirjasõnas ja varasemates arhivaalides, nihkub nende esmaesinemus märksa varasemaks, näiteks *Piotr Hund* 1582¹⁷ (vrd *Hunt* 1637 Stahl), *Sick, Hans* 1570 (vrd *Sicko* 1600–1606 Müller), *Wyttyka, Pagel* 1557 (vrd *Widikas* 1720–1730 Vestring), *Hamer, Hans* 1559 (vrd *Hamere kz* 1600–1606 Müller), *Crus, Michell* 1553 (vrd *grues / Rües* 1660 Göseken; vrd *wessi krosi* 1632 Rossihnius), *Plaster, Peter* 1481 (vrd *Plastre* 1600–1606 Müller), *Peter Poli* 1582 (vrd *Kangri pool* 1600–1606 Müller), *Potte, Hans* 1557 (vrd *Potte siddes* 1600–1606 Müller), *Wocke, Hans* 1570 (vrd *wock* 1660 Göseken), *Worst, Jürgen* 1557 (vrd *worft* 1637 Stahl). Suurima „hüppega”

¹⁵ Johansen ja von zur Mühlen (1973: 482) on selles nimes näinud linavästriku: *vitik, vitiku* ’Bachstelze’.

¹⁶ Johansen ja von zur Mühlen (1973: 487) on siin eelistanud tähendust ’Arbeitslohn’ (= palk, töötasu).

¹⁷ XVI sajandil hakati alamsaksa kirjakeelelt üle minema ülemsaksa kirjakeelele ja siin võib olla tegu näitega, kus ülemsaksast pärit *Hund* (1582, 1625) on jõudnud kirjapanekutesse varem kui alamsaksast pärit *Hunt* (1637), kuigi eesti keelde jõudis alamsaksa variant varem. Sõna jääb siin seetõttu alamsaksa laenude arvestusest välja.

torkab silma sõna *viidikas*, siirdudes Vestringi käsikirja ajast (1720.–1730. aastad) märksa varasemasse ajastusse (*Wytytka* 1557).

Ülalmainitud alamsaksa laensõnad, mille teadaolev esmaesinemus on registreeritud XIII–XVI sajandil, moodustavad alfabeetilise rea: *haamer* 1559, *karske* 1454–1458, *kink*, -i 1570, *kool* 1582, *korv* 1538, *krants* 1582, *kruus* 1553, *lahter* 1553, *lööke* 1489, *mood* 1557, *munk* 1514, *mölder* 1524–1532, *mündrik* 1553, *nunn* 1415, *palk*, -i 1583, *papp* 1224–1227, *piin* 1557, *plaaster* 1481, *pool*, -i 1582, *pott* 1557, *prii* 1557, *rull* 1567, *sant* 1557, *sikk* 1570, *tall*, -i 1532, *tants* 1557, *tapp* 1408, *torn* 1463, *trumm* 1570, *tust* 1481, *vammus* 1582, *viidikas* 1557, *vokk* 1570, *vorst* 1557.

Teadaoleva esmaesinemuse järgi on laensõnad registreeritud kolmest perioodist:

XIII sajand: 1224–1227 *papp*;

XV sajand: 1408 *tapp*, 1415 *nunn*, 1454–1458 *karske*, 1463 *torn*, 1481 *plaaster*, *tust*, 1489 *lööke*;

XVI sajand: 1514 *munk*, 1524–1532 *mölder*, 1532 *tall*, 1538 *korv*, 1553 *kruus*, *lahter*, *mündrik*, 1557 *mood*, *piin*, *pott*, *prii*, *sant*, *tants*, *viidikas*, *vorst*, 1559 *haamer*, 1567 *rull*, 1570 *kink*, *sikk*, *trumm*, *vokk*, 1582 *kool*, *krants*, *pool*, *vammus*, 1583 *palk*.

Nagu näha, võib vana kirjakeele mälestiste, omaaegsete käsikirjade publikatsioonide ning arhivaalide põhjal koostatud teaduspublikatsioonide järgi leida orienteerivaid aastaarve laensõnade *mitte-hiljem-kui*-tulekuaja kohta eesti keelde. Olgugi et XVI sajandist säilinud tekstikatked pakuvad laensõnade uurijale suhteliselt vähe (Liin 1968a: 1), siis XVII sajandist alates leidub juba ulatuslikumaid terviktekste nii käsikirjade kui ka trükiteostena.

Varasemate uurijate jälgedes. XVII sajandi eelse (laen)sõnavara vastu on tuntud huvi varemgi, eriti seoses vana kirjakeele alaste arhiivileidudega, ja mõnel juhul on sõnade päritolu käsitlemisel võetud arvesse ka nimeainest. 1923. aastal avastas Paul Johansen Tallinna Linnaarhiivist Kullamaa vakuraamatu nime all tuntud käsikirja („Wackenbuch von Goldenbeck”, 1524–1532), mis sisaldab alamsaksa teksti seas hulga nimesid, eesti sõnu ning kolm eestikeelset palvet (EKVTS 1997: 28–29; Pöld 1999). Palvetekste on eraldi korduvalt publitseeritud (Johansen 1923: 14–15; VEKVM 1927: 1–2; EKVTS 1997: 59–60; Pöld 1999: 22–23), sealset nime- ja sõnavara analüüsis kohe samal aastal Andrus Saareste (1924) ja hiljem Paul Ariste (1940). Eesti keele leksikaalsete ja häälikulooliselt tähtsamate joonte esiletoomise kõrval pööras Saareste suurt tähelepanu nimematerjali analüüsile, käsitledes oma ja võõrast päritolu kohanimedid, ristinimesid ning sugunimesid (st liig- ehk lisanimesid). Kullamaa kihelkonna eestlaste nimedest *Albi Peter* (~ *Halbi peter*), *Mart karn*, *Kelry Naen*, *Lamp Oloff*, *Han Muck* ja *Hans Wyllt* leiab ta uuemate laensõnadena **alp**, **karn** 'lihapood', **kelder**, **lamp**, **munk** ja **vilt** ning tekstilõigust *Wayack monnist tonzull pastust* laensõna **paast** (Saareste 1924: 140, 147). 1929. aastal avastas Hellmuth Weiss Eesti Kirjanduse Ühingu raamatukogus 11 lehekülge 1535. aastal trükitud katekismusest, mida tuntakse Wanradti-Koelli katekismusena. Teose keelt on eesti kirjakeele ajaloo olulise allikana analüüsinud Julius Mägiste ja Andrus Saareste. Sõnavaraga seoses mainib esimene alamsaksa laenuna genitiivset *hellyn* 'püha' (Mägiste 1930: 487), teine lisab *hellyn*-näite kõrvale Tallinna Heliste tänava ja Thor Helle aegse *hilligööst ulits*, hilisema Pühavaimu tänava (Saareste 1931: 80).

XVI sajandi keelesuhteid vaatlema asudes mainib Ariste (1940: 108), et „saksa keele mõjustus olnud juba eesti keele täiesti läbi põiminud”. Kullamaa vakuraamatuga seoses peatub ta ka Saareste artiklis toodud alamsaksa laenudel ja esitab isikunimedele toetudes oma loendi: **mölder** (*moysa moller, Kucki moller*), **rüütel** (*Manthw rytlypoyk, Mantu Rutlipoik*), **pill** (*Mattys Pyll*), **lamp** (*Lamp Oloff*), **vilt** (*Hans Wyllt*), **köök** (*Janus köke*) ja **kelder** 'vangla' (*Kelry Naen*). Saareste loendist tõmbab Ariste maha *alp* ja *karn*, pidades esimest pigem ülemsaksa laenuks (< *sks albern*), teist aga pigem *kaaren*-sõnaks (st *Kaarna Mart pro Karni Mart*), mis on võinud lähtuda isiku- või kohanimest (Ariste 1940: 109–110).

Võib nõustuda Aristega, et nimekujus *Mart karn* näikse peituvat pigem *kaarna* kui *karni* tähendus, kuid *alp*-sõna päritoluseos ei tarvitse piirduda üksnes (ülem)saksa *albern*-sõnaga. Võimaliku häälikumuutuse *v > p* tõttu eesti keeles võib arvesse tulla *alp*-sõna lähtumine ka alamsaksa keelest (vrd *alver, alwer* 'töricht, dumm') ning hilisem püsijäämine saksa *albern* 'närrisch' toel. Nii nagu ka XVI sajandi varauusülemsaksa *albern*-sõnale 'sich kindisch, unernst benehmen' eelnes varasem keskülemsaksa *al(e)wære* 'schlicht, einfältig' (EWD: 25–26). Praeguste teadmiste alusel tuleks Ariste loendist maha tõmmata *pill* (st tõenäoliselt läänemeresoome deskriptiivsõna) ja Saareste loendist skandinaavia algupära *paast*, lisada tuleks aga mainitud sõnadele *kant* 'äär, serv' (< *kanti Jaen*; vt Saareste 1924: 136), mida pole arvestanud kumbki (vrd kaks *kant, kante* 'Kante, Ecke, Rand'). Niisiis võib lugeda Kullamaa käsikirjas (1524–1532) sisalduvateks alamsaksa laensõnadeks **alp, kant, kelder, köök, lamp, munk, mölder, rüütel, vilt**. Neist varaseima teadaoleva esinemusega on *munk* (1514).

Samas artiklis peatub Ariste veel kuuel XVI sajandist pärineval keelenäitel, mis leiduvad Saareste-Cederbergi kogumikus „Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi” (1927). Ametivandest „Juramentum des Vndudeschen” (u 1535) esitab Ariste alamsaksa laenudena **Mester** 'meister' (< *mester* 'Meister'), [Saxa] **ordenss** 'ordu' (< *orden* 'Orden'), **lifflandi** [maell] 'Liivimaa' (< *Liflant*) ja **euangelium** (< *ewangelium* 'Evangelium'). Wanratti-Koelli katekismusest (1535) toob ta esile **helly** 'püha' (< *hillich* 'heilig'), **Engel** 'ingel' (< *engel* 'Engel'), **Sacrament** 'sakrament' (< *sacrament* 'Sacrament') ja **altar** (< *altar* 'Altar'). Liivimaa talurahva õigusest (u 1550) järgnevad **Walskist** (< *valsch* 'falsch'), **Unrehti** 'ebaõiglaselt, valesti' (< *unrecht* 'Unrecht'), **Roiw** 'rööv' (< *rôf* 'Raub'), **wise** 'viisi' (< *wise* 'weise'), **Wert** 'väärt' (< *wert* 'wert'), teisest ametivandest „Juramentum des Vndudeschen” (u 1570) lisandub **Rhade** 'raad' (< *rât* 'Rath') ja tunnistusest Sigismundus Awerbachile (1589) **hillis** 'vaestemaja' (< *hillich* 'heilig'). Ülemsaksa laenudena on ta ära märkinud *artzte* 'arst' (< *Arzt*), *Burge* 'pürjel' (< *Bürger*), *Burgermeister* 'pürjermeister' (< *Bürgermeister*) ja *Siegel* 'pitsat' (< *Siegel*), kas alam- või ülemsaksa kaudu tulnuteks on ta arvanud *spittale* 'hospidal' (< *spittal/Spital*), *kunste* 'oskus' (< *kunst/Kunst*) ning *aprilis* 'aprill' (< *april/April*) (Ariste 1940).

Aristel oli oma artikli kirjutamise ajaks (1940) kasutada seitse XVI sajandist pärinevat teksti (1524–1589). Vahepeal on vana kirjakeele uurimine teinud märgatavaid edusamme ja 1997. aastal ilmunud kogumik „Eesti vanimad tekstid ja sõnastik” sisaldab juba 16 teksti aastaist 1224–1600, ammendades kõik teadaolevad, mis on kirja pandud enne XVII sajandit.

Kokkuvõtteks

XVI sajandiks on Georg Mülleri jutlustele eelnenud käsikirjades (1224–1600) ja trükisõnas (1535) registreeritud hulk sõnavara (EKVTS 1997: 99–162), alamsaksa laene kujutavad neist **altar** 1535 *altari peel* (< kasks *altar* 'Altar', lad *altäre*), ***arst**¹⁸ [1589] *artzte* (vrd kasks *arste* 'Arzt'), **evangelium** 1535 (< kasks *ewangelium* 'Evangelium'), ***helli**¹⁹ 'püha' 1535 (< asks *hillich* 'heilig'), **hilis**²⁰ 'vaestemaja' 1585 (< kasks *hillich* 'heilig'), **ingel** 1535 (< kasks *engel* 'Engel'), **kunst** 'oskus, meisterlikkus' 1589 (< kasks *kunst* 'Kunst'), **meister** '(ordu)meister; asjatundja' 1535 (< kasks *mêster, meister* 'Meister'), **papp** 'preester' 1224 (< *pāpe* 'Pfaffe'), **pasun** 1587 (< kasks *bas(s)une* 'Posaune'), **pidal** 'hospidal'²¹ 1589 (< kasks *spit(t)âl* 'Hospital'), **prohvet** 1587 (< kasks *prophête* 'Prophet'), **raad** 1570 (< kasks *rât* 'Rat'), **rööv** 1550 (< kasks *rôf* 'Raub'), **sakrament** 1535 (< kasks *sacrament(e)*, lad *sacramentum* 'Sakrament'), **teenima** 1587 (< kasks *dênen* 'dienen'), **tund** 1585 (< kasks *stunde, stunt* 'Stunde'), **unrehti** 'ebaõiglaselt, valesti' 1550 (< *unrechtich* 'ungerecht'), **valsk** 1550 'võlts, vale(lik)' (< kasks *valsch* 'falsch'), **viisi** 1550 'kombel, moel' (< kasks *wise* 'Weise'), **vissisti** 1600 'kindlalt' (< kasks *wis(se)* 'gewiss'), **väärt** 1550 'hea; väärtuslik' (< kasks *wert* 'wert'). Kui ka *helli* arhaismide hulka arvata, siis *hilis*, *un(d)rehti*, *valsk* (~ *valts*) ja *viss(isti)* on murdekeelest registreeritud sõnad.

Teise rühma moodustab vanade käsikirjaliste arhiivimaterjalide nimeainesest leitud laenuline sõnavara: **alp** 1524–1532 *Albi Peter* (< kasks *alwer*, sks *albern* 'närrisch'), **haamer** 1559 *Hamer, Hans* (< kasks *hamer* 'Hammer'), **kant** 1524–1532 *kanti Jaen* (< kasks *kante* 'Kante, Ecke, Rand'), **karske** 1454–1458 *Karsche, Michel* (< kasks *karsch* 'frisch'), **kelder** 1524–1532 *Kelry Naen* (kasks *keller, kelder* 'Keller'), **kink** 1570 *Kyncke, Andres* (< kasks *schenke* 'Geschenk'), **kool** 1582 *Kolie Mikk* (< kasks *schole* 'Schule'), **korv** 1538 *Korue, Mattis* (< kasks *korf* 'Korb'), **krants** 1582 *Hans Kranc* (< kasks *kranz* 'Kranz'), **kruus** 1553 *Crus, Michell* (< kasks *krûs* 'Krug'), **köök** 1524–1532 *Janus köke* (< kasks *köke* 'Küche'), **lahter** 1553 *Tonnis Slachter* (< kasks *slachter* 'Schlater'), **lamp** 1524–1532 *Lamp Oloff* (kasks *lampe* 'Lampe'), **lööke** 1489 *Leueken, Hans* (< kasks *lewerike, lewerke* 'Lerche'), **mood** 1557 *Modykas, Saferyn* (< kasks *môde* 'Mode'), **munk** 1514 *Monkepete, Madelene* (< kasks *monk* 'Mönch'), **mölder** 1524–1532 *moysa moller* (< kasks *möller, mölner* 'Müller'), **mündrik** 1553 *Hans (Johannes) Mündrick* (< kasks *munderke* 'Bootsführer'),²² **nunn** 1415 *Nunnenzappe, Hinr.* (< kasks *nunne* 'Nonne'), **palk** 1583 *Palke, Mats* (< kasks *balke* 'Balken'), **papp** 1571 *Pappikele, Peter* (kasks *pape* 'Pfaff'), **piin** 1557 *Pynonyck, Andreß* (< kasks *pîne* 'Pein'), **plaaster** 'sillutis;

¹⁸ Jääb arvestusest välja, sest ülemsaksa laenukuju *artzte* Awerbachi tekstis esineb varem kui alamsaksa laen *Arst* Mülleri jutlustes (1600–1606), Rossihniusel (1632), Stahlil (1637) jt.

¹⁹ Jääb arhaismina arvestusest välja, kuid avaldub eesti keeles nt *eliting-sõnaş* (< kasks *dat hillige dink* 'Rotlauf, Rose') ja Tallinna Pühavaimu kiriku kunagises nimes *Helliste-kirik* 'die Heiligegeistkirche (in Reval)' (Wiedemann 1869: 106, 1893: 96). Heliste tänavale ja *hiligööst ulitsale* on viidanud juba Saareste (1931: 80).

²⁰ Sama päritolu kui *helli*-sõnal – vt *ilis, ilize* d., *ilize-maja* 'Armenhaus' (Wiedemann 1869: 126, 1893: 115); registreeritud ka Kodavere murdekeelest: *ilisse-maja* (EMS I: 929).

²¹ Awerbachi tekstis haigemaja tähenduses kasutatud laensõna (*spittale sisse*) esineb juba Mülleri jutlustes (nt *Piddaliku Rejat*) ja hiljem teistel autoritel leeptra tähenduses.

²² Sõna *mündrik* 'paadimees; (lastimis)paat' tulekul eesti keelde pole välistatud ka rootsi *myndrickia* mõju.

plaaster' 1481 *Plaster, Peter* (< kasks *plâster* 'Pflaster'), **pool** 1582 *Peter Poli* (< kasks *spole* 'Spule'), **pott** 1557 *Potte, Hans* (< kasks *pot* 'Pott'), **prii** 1557 *Prylickeleib* (< kasks *vrî* 'frei'), **rull** 1503 *Trull, Jurgen* (< kasks *rulle* 'Rolle'), **rüütel** 1524–1532 *Manthw rytlypoyk* (< kasks *rüter* 'Ritter'), **sant** 1557 *Santh, Mert* (< kasks *sante* 'heilig'), **sikk** 1570 *Sick, Hans* (< kasks *sicke(n)* 'Zicke'), **tall** 1532 *Sittetal, Lauri* (< kasks *stal* 'Stall'), **tants** 1557 *Tansyalk, Hanß* (< kasks *dans, danz* 'Tanz'), **tapp** 1408 *Tappe* (< kasks *tappe* 'Zapfen'), **torn** 1463 *Tornekysseke, Hinrik* (< kasks *torn* 'Turm'), **trumm** 1570 *Drom, Tomes* (< kasks *trumme* 'Trommel'), **tust** 1481 *Tust, Jacob* (< kasks *dust* 'Dust'), **vammus** 1582 *Hans Vamus* (< kasks *wammes, wams* 'Wams'), **viidikas** 1557 *Wytyka, Pagel* (< kasks *witik, witink* 'Füdchen'), **vilt** 1524–1532 *Hans Wyllt* (< kasks *vilt* 'Filz'), **vokk** 1570 *Wocke, Hans* (< kasks *wocke* 'Spinnrocken'), **vorst** 1557 *Worst, Jürgen* (< kasks *worst* 'Wurst').

Mainitud laensõnad alfabeetiliselt reastatuna:

alp 1524–1532, *altar* 1535, *evangelium* 1535, *haamer* 1559, *hilis* 1585, *ingel* 1535, *kant* 1524–1532, *karske* 1454–1458, *kelder* 1524–1532, *kink* 1570, *kool* 1582, *korv* 1538, *krants* 1582, *kruus* 1553, *kunst* 1589, *köök* 1524–1532, *lahter* 1553, *lamp* 1524–1532, *lööke* 1489, *meister* 1535, *mood* 1557, *munk* 1514, *mölder* 1524–1532, *mündrik* 1553, *nunn* 1415, *palk* 1583, *papp* 1224–1227, *pasun* 1587, *pidal* 1589, *piin* 1557, *plaaster* 1481, *pool* 1582, *pott* 1557, *prii* 1557, *prohvet* 1587, *raad* 1570, *rull* 1503, *rööv* 1550, *rüütel* 1524–1532, *sakrament* 1535, *sant* 1557, *sikk* 1570, *tall* 1532, *tants* 1557, *tapp* 1408, *teenima* 1587–1595, *torn* 1463, *trumm* 1570, *tund* 1585, *tust* 1481, *unrehti* 1550, *valsk* 1550, *vammus* 1582, *viidikas* 1557, *viisi* 1550, *vilt* 1524–1532, *vissisti* 1600, *vokk* 1570, *vorst* 1557, *väärt* 1550.

Ülevaade laensõnade teadaolevast esmaesinemusest:

XIII sajand: 1224–1227 *papp*;

XV sajand: 1408 *tapp*, 1415 *nunn*, 1454–1458 *karske*, 1463 *torn*, 1481 *plaaster*, *tust*, 1489 *lööke*;

XVI sajand: 1514 *munk*, 1524–1532 *alp*, *kant*, *kelder*, *kook*, *lamp*, *mölder*, *rüütel*, *vilt*, 1532 *tall*, 1535 *altar*, *evangelium*, *ingel*, *meister*, *sakrament*, 1538 *korv*, 1550 *rööv*, *unrehti*, *valsk*, *viisi*, *väärt*, 1553 *kruus*, *lahter*, *mündrik*, 1557 *mood*, *piin*, *pott*, *prii*, *sant*, *tants*, *viidikas*, *vorst*, 1559 *haamer*, 1567 *rull*, 1570 *kink*, *raad*, *sikk*, *trumm*, *vokk*, 1582 *kool*, *krants*, *pool*, *vammus*, 1583 *palk*, 1585 *hilis*, *tund*, 1587–1595 *pasun*, *prohvet*, *teenima*, 1589 *kunst*, *pidal*, 1600 *vissisti*.

Kasutatud lühendid: **asks** = alamsaksa keel; **d.** = der dörptsche Dialekt; **kasks** = keskalamsaksa keel; **lad** = ladina keel; **sks** = saksa keel; **vv** = vanavene keel.

Kirjandus

- A h r e n s, Eduard 1853. Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil: Formenlehre. Zweite umgearbeitete Auflage. Reval: Kluger und Ström.
- A h r e n s 2003 = Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost ja toim Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003.
- A l t o f, Kaja 1987. Vaesed koolipoisid Tallinnas XVI sajandi teisel poolel. – Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis. Artiklite kogumik III. Koost Jüri Kivimäe. Tallinn: Eesti Raamat, lk 57–91.
- A r i s t e, Paul 1940. Saksa laensõnadest 16. s. eesti kirjakeeles. – Eesti Keel, nr 3–4, lk 108–112.
- A r i s t e, Paul 1963. Saksa laensõnad Heinrich Stahli eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat, nr IX. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 85–119.
- A w e r b a c h 1589 = Tunnistus Sigismundus Awerbachile. – Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Koost Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, 1997, lk 93–95.
- B o i e r u s 1587–1595 = Laurentius Boieruse käsikiri 1587–1595. – Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Koost Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, 1997, lk 89–92.
- EES = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost ja toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim Iris Metsmägi. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.
- E i s e n, Matthias Johann 1924. Risti- ja sugunimed Tartu-Võru maakonnas 1582. – Eesti Keel, nr 1 (1923), lk 4–10.
- EKVTS = Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo 1997. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikool.
- EMS I = Eesti murrete sõnaraamat. Kd I (A–J). Toim Helmi Neetar, Ellen Niit, Eevi Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn, 1993–1997.
- EWD = Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. Erarbeitet unter der Leitung von Wolfgang Pfeifer. 8. Auflage. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2005.
- G u t s l a f f 1648 = Johannes Gutsloff, Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tlk ja koost Marju Lepajõe, toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, 1998.
- G ö s e k e n, Heinrich 1660. Manuctio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Adolph Simon.
- G ö s e k e n 2010 = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau 2010. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikool.
- H a a k, Anu 1976. Kas alam- või ülemsaksa laensõna? – Keel, mida me uurime. Koost Mart Mäger. Tallinn: Valgus, lk 82–91.
- H e l l e 1732 = Anton Thor Helle, Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõnad kirjutanud Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006.

- H e n r i k** 1224–1227 = Henriku Liivimaa kroonika 1224–1227. – Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Koost Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, 1997, lk 51–56.
- H i n d e r l i n g**, Robert 1981. Die deutsch-estnischen Lehnwortbeziehungen im Rahmen einer europäischen Lehnwortgeographie. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- H u p e l**, August Wilhelm 1818. Ehnstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Johannes Gutsblaffi piiblitõlge 1647–1657**. Toim Maeve Leivo, Ahti Lohk, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013.
- J o h a n s e n** 1923 = Eestikeelsed palwed Kullamaalt. (Wanemad Eesti kirjalised mälestusmärgid.) Tallinna linna arhiivi väljaanded IV. järg. Toim Paul Johansen. Tallinn: Eestimaa Trükikoja Aktsia-Selts.
- J o h a n s e n**, Paul, v o n z u r M ü h l e n, Heinz 1973. Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln–Wien: Böhlau Verlag.
- K i v i m ä e**, Jüri 2009. Eesti keele kaja Helmich Ficke kaubaraamatus 1536–1542. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 583–594.
- K o e l l** 1535 = Wanratti-Koelli katekismus 1535. – Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Koost Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, 1997, lk 65–76.
- Kullamaa 1524–1532** = Kullamaa käsikiri 1524–1532. – Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Koost Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool, 1997, lk 59–60.
- L i i n**, Helgi 1964. Alamsaksa laensõnad eesti vanimas kirjakeeles. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 162. Tõid eesti filoloogia alalt I. Tartu, lk 32–74.
- L i i n**, Helgi 1968a. Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. Väitekiri filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu. (Käsikiri Eesti Keele Instituudis soome-ugri keelte ja murrete osakonnas.)
- L i i n**, Helgi 1968b. Alamsaksa laensõnadest 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat, nr 13. Tallinn: Eesti Raamat, lk 47–70.
- MND HW I** = Anna Lasch, Conrad Borchling 1928–1956. Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Fortgeführt von Gerhard Cordes. Erster Band (A–F/V). Neumünster: Karl Wachholtz Verlag.
- MND HW II: 1** = Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Begründet von A. Lasch und C. Borchling, fortgeführt von Gerhard Cordes, herausgegeben von Dieter Möhn. Zweiter Band. Teil 1 (G–opperscherf). Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 2004.
- MND HW II: 2** = Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Begründet von A. Lasch und C. Borchling, herausgegeben von Dieter Möhn. Zweiter Band. Teil 2 (opperschôler–rûwsam). Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 2004.
- M ä g i s t e**, Julius 1930. Vanim eestikeelne trükkteos aastast 1535. – Eesti Kirjandus, nr 10, lk 484–490.
- M ü l l e r** 1600–1606 = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.

- O t s m a a, Liilia 1964. Alamsaksa keelest Baltimail XIII–XVI sajandil. – Tõid romaani-germaani filoloogia alalt I. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 149.) Tartu, lk 84–112.
- P õ l d, Toomas 1999. Kullamaa katekismuse lugu. Eestikeelse katekismuse kujunemisest 1532–1632. Tartu: Tartu Ülikool.
- R a a g, Raimo 1987. Mittelniederdeutsche und skandinavische Lehnwörter im Estnischen und Livischen. – Sprachkontakt in der Hanse. Aspekte des Sprachausgleichs im Ostsee- und Nordseeraum. Akten des 7. Internationalen Symposions über Sprachkontakt in Europa, Lübeck 1986. Toim P. Sture Ureland. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, lk 317–346.
- R o s s i h n i u s 1632 = Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop 2002. Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22.) Toim Jaak Peebo. Tartu: Tartu Ülikool.
- S a a r e s t e, Albert 1924. 400-a. vanune keeleline leid Eestis. – Eesti Keel, nr 4 (1923), lk 97–104; nr 5 (1923), lk 136–149.
- S a a r e s t e, Albert 1930. Kuidas kõneldi eesti keelt 400 a. tagasi. – Olion, nr 12, lk 15–17.
- S a a r e s t e, Albert 1931. Wanradt-Kõlli katekismuse keelest. – Eesti Keel, nr 4–5 (1930), lk 73–96.
- S c h i l l e r - L ü b b e n I–V = Karl Schiller, August Lübben 1875–1880. Mittelniederdeutsches Wörterbuch I–V. Bremen: Verlag von J. Kühtmann's Buchhandlung.
- S c h i l l e r - L ü b b e n VI = Karl Schiller, August Lübben 1881. Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Sechster Band. Nachtrag. Bremen: Verlag von Hinricus Fischer.
- S c h l ü t e r, Wolfgang 1910. Über die Beeinflussung des Estnischen durch das Deutsche, mit besonderer Berücksichtigung des Niederdeutschen. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft für 1909. Dorpat, lk 1–45.
- S t a h l 1637 = Kristel Kikas 2002. Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21.) Toim Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikool.
- T a r v e l, Enn 1998. Mission und Glaubenswechsel in Estland und Livland im 11.–13. Jahrhundert aufgrund sprachlicher Quellen. – Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts. (Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1997. Band 3. Teil 2.) Toim Michael Müller-Wille. Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, lk 57–67.
- T a r v e l, Enn 2013. Misjon ja usuvahetus Eestis ja Liivimaal 11.–13. sajandil keeleliste allikate põhjal. – E. Tarvel, Ajalookimbatused. (Eesti mõttelugu 109.) Toim Marten Seppel, Urmas Tõnisson. Tartu: Ilmamaa, lk 136–144.
- VEKVM = Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi a. 1524–1739. I vihk. Välja andnud Albert Saareste ja A. R. Cederberg. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XVI.) Tartu, 1927.
- V e s t r i n g 1720–1730 = Salomo Heinrich Vestring. Lexicon Esthonicum Germanicum. Toim Ellen Kaldjärv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998.
- V i i t s o, Tiit-Rein 2006. *Pagan*, *põrgu* ja *papp*: kolm kristlikku terminit. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 894–902.
- W i e d e m a n n 1869 = Ferdinand Johann Wiedemann, Ehstnisch-Deutsches Wörterbuch. Eesti-saksa sõnaraamat. St.-Petersburg, 1869.

Wiedemann 1973 [1893] = Ferdinand Johann Wiedemann, *Ehstnisch-Deutsches Wörterbuch*. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus, 1973.

Arrival of Low German loanwords in Estonian

Keywords: language contacts, Low German loanwords, the Middle Age in Estonia, old written Estonian, historical personal names

In Estonian there are many Low German loanwords borrowed in the 13th–17th centuries. The present article seeks to define more exactly the period of time they entered the language. An important temporal landmark is the oldest Estonian-language printed material of the 16th–17th centuries. As literary Estonian is relatively young, we can find out the occurrence of loanwords in printed texts, but it is not possible to determine their first appearance in spoken language. It is very likely that the earliest loanwords were oral borrowings. Another temporal landmark is offered by source publications which make available the language of old manuscripts. Historical publications based on archival manuscript materials are also a good source of old Estonian words and personal names. The occurrence of old loanwords therein enables drawing a temporal borderline since when, at the latest, such loanwords have been in use. Owing to archive materials, a more exact dating of literary language finds has become possible. This article presents dating examples of about fifty loanwords recorded in old literary language materials and/or in personal names found in archival documents.

A lively interest in loanwords borrowed before the 17th century arose in the 1920s and 1930s. Since that time, more of essential language and name materials have become available in archives and loanword research has made progress, so that now it is possible to make corrections and additions to earlier results.

Jüri Viikberg (b. 1953), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Researcher, viikberg@eki.ee